

Benita LAUMANE

Liepājas Pedagoģijas akadēmija

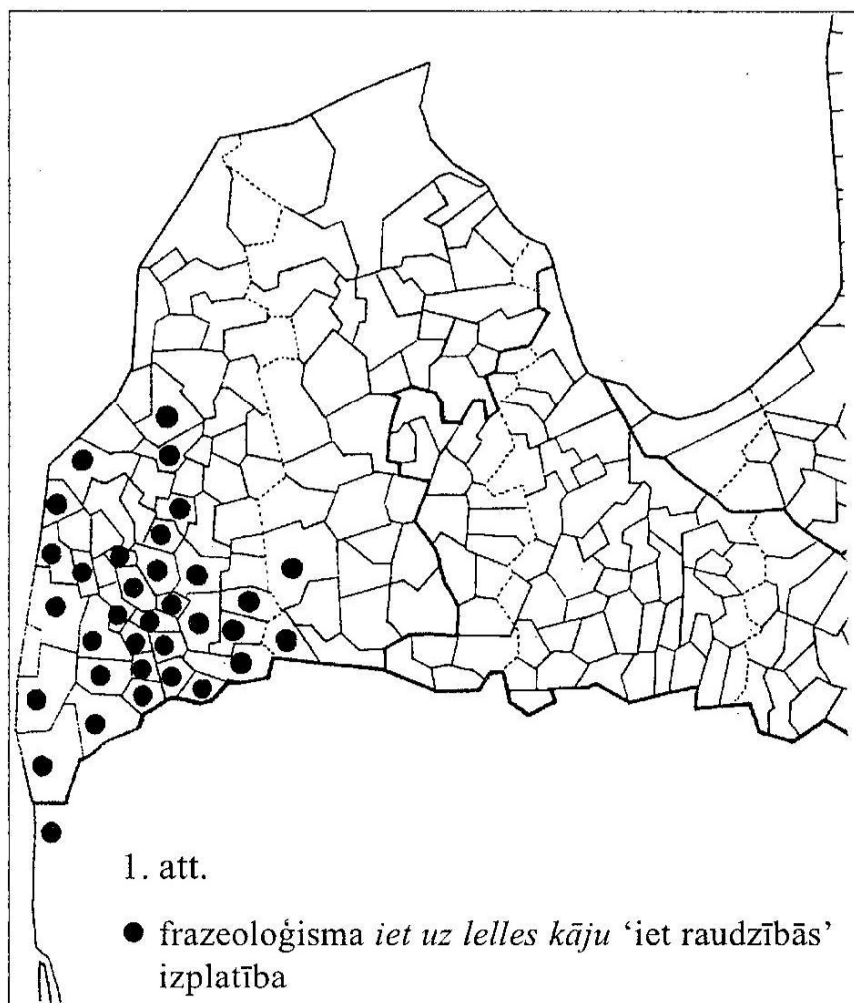
LATVIEŠU IZLOKŠŅU FRAZEOLOĢISMS *iet uz lelles kāju*

Latviešu izlokšņu frazeoloģisms *iet uz lelles kāju* 'iet raudzībās' ir atzīmēts Latviešu valodas dialektu atlantā (sk. LVDA 95. k.; kartes un komentāru autores N. Jakubauska un B. Bušmane). Frazeoloģisma izplatība veido areālu Kurzemes dienvidrietumos, ietverot izlokšnes ap Pāvilostu, Liepāju un Vaiņodi, tikai Cīravā reģistrēts tā variants *iet leļļuos* 't. p.'.

Ikdienas sarunvalodā frazeoloģisms *iet* (retāk *doties*, *braukt*) *uz lelles kāju* joprojām ir aktīvs: to lieto vēl visas paaudzes, izteiciena nozīmi saprot arī jaunieši (piem., Aizputē, Alsungā, Durbē, Gaviezē, Grobiņā, Kalētos, Kalvenē, Krotē, Lažā, Medzē, Priekulē, Rucavā, Skrundā, Tadaļos, Tāšos un Virgā, LPA 2002, 2003), kā arī Sventājas latvieši Lietuvā (sk. 1. att.).

Līdzās tādiem vārdu savienojumiem kā *iet ar karašām* 'iet raudzībās' Vidzemes ziemeļaustrumos ap Alūksni, *iet ar plāciņiem* 't. p.' Latgales ziemeļos ap Baltinavu u. tml. (sk. LVDA 95. k.), frazeoloģisms *iet uz lelles kāju*, sal. arī *sanākt pie lelles kājas* 'zum Besuch bei einer Wöchnerin zusammenkommen' Dunikā (EH I 732), ir savdabīgs un atšķirīgs kā no semantiskās motivācijas, tā arī no struktūras viedokļa (B. Bušmane latviešu raudzību nosaukumos izdala 4 semantiskas grupas, plašāk sk. 2003, 127–139).

Zīmīgas ir dažas izlokšņu materiālu vācēju norādes, kas dotas LVDA komentāru daļā, ka vārdu savienojums *iet uz*

lelles kāju Asītē un Vainodē „ir relatīvi jaunāks jēdziena apzīmējums“ (LVDA 215, 217 lpp.). Šis spriedums atklāj izlokšņu materiālu vācēja valodas izjūtu, bet tam trūkst plašāka pamatojuma.

Mūsdienu modernās pasaules cilvēkam vārds *lelle* vispirms asociējas ar rotaļlietu. Šī nozīme kā pirmā parasti tiek minēta vārdnīcās, sal., piem., LVV 409: *lelle* ‘rotaļlieta’, *pupu lellis* ‘luteklis, vārgulis’. Aptaujājot LPA latviešu valodas un literatūras specialitātes 2. kursa studentus, vārdam *lelle* iegūtas šādas nozīmes: 1. ‘rotaļlieta’; 2. ‘ļoti skaista meitene vai sieviete (kas neko neprot darīt)’; 3. ‘pakļāvīgs, ietekmējams cilvēks’; 4. ‘viltots banknošu vīstoklis’. Bet neviena no šīm nozīmēm nepalīdz izprast minēto frazeoloģismu, tā izveidi.

Frazeoloģisma pirmā nemainīgā komponenta, vārda *lelle* nozīmi atklāj ME II 449, EH I 732, kā arī LLVV IV 645, kurā vārdam *lelle* kā trešā nozīme dots folklorā (tautasdziesmās) sastopamais lietojums – ‘mazs bērns, zīdains līdz kristībām’.

Literārās valodas vārdnīcā nozīmes šajā gadījumā ir sakārtotas pēc lietojuma biežuma (funkcijas), bet ne pēc cilmes. Savukārt vārda vēstures izpēte atklāj nozīmju hierarhiju un lietojuma vēsturisko mainību (relatīvo hronoloģiju), kas parasti balstās uz senāko rakstu un dialektālo avotu dotumiem.

Vārda *lelle* cilme: ar dubultotu plūdeni radies ekspresīvā runā, tiek atvedināts no **lele* un ir radniecīgs ar liet. *lélē, lēlē*, ‘lelle; bērniņš’, bkr., kr. *ляля*, ‘дитя, ребеночек, младенец, диал. игрушка’ Даль II 288; Фасмер II 551), kr. *леля*, poļu *lala* (sal. poļu *lalus* ‘švīts; luteklis’); zilbju atkārtojums liecina par vārda izcelsmi no bērnu valodas (ME II 449, Karulis I 514; sk. arī ЭСБМ VI 120, 121, kur plaši reprezentēts slāvu valodu materiāls). Dažkārt par tiem izteikti pretrunīgi spriedumi bez nopietna pamatojuma, piem., liet. *lélē*, kas sastopams jau 17. gs. lietuviešu rakstu avotos, uzlūko par aizgūtu no baltkrievu valodas (sk. Fraenkel 354; Sabaliauskas 1990, 248).

Fonētiski līdzīgi vārdi, bet ar tālāku semantiku sastopami plašā areālā un apzīmē radniecību jēdzienus: sal., piem., bulg. *lela*, kr. apv. *леля, ляля* ‘krustmāte’, bulg. *lelak* ‘krusttēvs’, ig. *lell* ‘tēva brālis’, *lelle poeg* ‘brālēns’ (sk. Brückner 290; Wiedemann 486; Фасмер II 479).

Salīdzinājumā ar latviešu valodu lietuviešu valodā atbilstošajam vārdam *lélē* ir plašāka semantika: 1. ‘mazs bērns (parasti meitene), kas izskatā (skaistumā) līdzīga lelei; lelle’; 2. ‘jaundzimušais, zīdains; bērns’; 3. ‘kūniņa’; 4. ‘acu zīlīte’ u. c. (sk. LKŽ VII 315, 316).

Manuprāt, radniecīgo latviešu un lietuviešu vārdu kopīgās nozīmes ‘jaundzimušais, zīdains’ ir senākas, bet pārnestā nozīme ‘rotaļlieta’ ir jaunāka nozīme, līdzīgi kā slāvu valodās (sk. ЭСБМ VI 121).

Latviešu senākos rakstu avotos – 17. gs. vārdnīcās – vārds *lelle* nav pamanīts. Nozīme ‘zīdains’ izteikta aprakstoši: sal. *zīdams bērns* (‘ein seugend Kind’ Phras. 1638, 230),

zīdis, zīdams, arī zīdots bērns ('ein saugend Kind, oder Sogkind' Lj. 1685, 253), *pupzīdis* ('ein Zitzen – Säuger' F I 176) .

18. gadsimtā vārdu *lelle* minējis G. F. Stenders: *lelle, lellīte* 'rotaļlieta' ('Kinderpupchen'), *cicu*, arī *ciču lelle* 'zīdains' ('ein Kind, das an der Mutterbrust verwöhnt ist'), kam seko semantiski tuvas verbu formas *lellit, lēlot* 'aijāt' ('kleine Kinder dämmeln, zärteln, zum Schlaf einsingen' Stender 1789 I 140).

Par vārdu *lelle* 'jaundzimušais, zīdains' ģeogrāfisko izplatību latviešu izloksnēs līdz šim maz kas zināms; ar to saistītais frazeoloģisms *iedzert uz lelles kāju* reģistrēts Kurzemes dienvidrietumos Dunikā ('auf die Gesundheit des neugeborenen Kindes trinken' EH I 732), arī raudzību cienasta apzīmējums *lelles kukulis* 'Weissbrot, Käse und andere schmackhafte Sachen, die die Mutter der Wöchnerin ihren Besuchern nach Hause (für Kinder und sonstige Angehörige der Gäste) mitgibt' dots no Dunikas (EH I 732). Gluži neparasts lietojums, kas acīmredzot radies ar tālāku pārnese, reģistrēts Grobiņā: *lelleskāja* 'teļa piedzimšana' (*ēdīsim jaunpienu uz lelleskāju* LPA 2003).

Mūsdienu izlokšņu vārdnīcās vārds *lelle* ar nozīmi 'jaundzimušais, zīdains' netiek minēts. Ar bērnu saistītā nozīme saglabājusies tikai vārdu savienojumā *pupa lellis*, ko lieto ar pārnese nozīmi 'nepatstāvīgs cilvēks', piem., Mazsalacā ('ein unselbständiger Mensch' ME III 415), arī salīdzinājumā *kā pupu lellis*, (iron.) *kā pupa lellit* par izlūtinātu bērnu (cilvēku), piem., Ērgemē, Sinolē (sk. ĒIV II 210, SSV 118), ar šo nozīmi *puplellis* Vainižos (VIV II 219). Pārnestā nozīme reģistrēta arī K. Ulmaņa vārdnīcā: sal. *pupu lellis* 'luteklis' ('ein Schooskind' U 1872, 140).

Priekšstatu par vārda *lelle* semantiku un lietošanu izloksnēs 19. gadsimtā un senāk var gūt no latviešu tautasdziesmām. Nozīmi 'zīdains, bērniņš' atklāj bērnu šūpuļdziesmas, kurās bērniņš parasti nodēvēts par *lāča bērnu* vai *lāča lelli*, sal.:

*Aija, aija, lāča bērns,
Kārklī kāra šūpolites,
Atnāks lapsa paņems bērnu
Ar visām šūpolēm.*

Engurē (BW 2046)

*Eiju, eiju lāča lelle,
Kārklē kāra šūpeliņ;
Atnāks lapsa, paņems bērnu,
Paliks tukšs šūpelits.*

Sasmakā (BW 2046 v)

*Žužu, žužu, lāča lelle,
Kas tev kāra šūpulit.
Man uzkāra tēvs māmiņa
Priežu balku istabā.*

Alsungā (BW 2087)

No Ziemeļkurzemes laikam nāk arī daina, ko K. Baronam iesūtījis Hermansonu Andrejs, kurš dziesmas vācis Stendē un Usmā:

*Žū, žū lāča lelle,
Basajām kājiņām;
Ne tev tēvs auklas vij,
Ne māmiņa vīzes pin.*

(BW 2085)

Uz izplatību Kurzemē norāda arī šūpuļdziesmas no citiem izdevumiem, piem., R. Klaustiņa izdevumā divas dainas par *lāča lelli* ievietotas no Klosteres:

*Čuči, guli, lāča lelle,
Plakanāmi kājiņām:
Atnāks lācis, paņems lelli,
Ka auklīte neredzēs.*

(LTD 36898)

*Čuči, guli, lāča lelle,
Baltā liepu šūpulī!
Kas briežame, kas lāčame,
Mežā kāra šūpulīti?*

(LTD 36899)

Tautasdziesmu akadēmiskajā izdevumā dainas par *lāča (lāču) lelli* reģistrētas arī Gudeniekos (Tdz. 24799, 1), Kabilē (Tdz. 24673), Krotē (Tdz. 24829), Sakā (Tdz. 24826), Ugālē (Tdz. 24809), Zemītē (Tdz. 24827).

Nav šaubu, ka šūpuļdziesmās mazais bērniņš nosaukts par *lāča lelli (lāča bērnu)* ar īpašu nolūku, – lācis ir spēka un veselības simbols, turklāt latviešu tautas ticējumos tam ir arī aizsargājoša funkcija (dziedniecībā izmanto lāča taukus, maģijā lāča vilnu pievieno kvēpināmām zālēm, lācis ir arī ļauno garu vajātājs u. tml., sk. LTT I 159, 181, II 1027, 1028; par lāci slāvu ticējumos sk. Г у р а 174). Līdzīgs atzinums izteikts par lietuviešu šūpuļdziesmās lietoto bērna zoomorfisko apzīmējumu *meškos vaikas plačiakojis* – burtiski ‘lāča bērns, platkājis’ (sk. J a s i ū n a i t ē 2002, 285). Minētās dziesmas laikam pieder pie senākajiem tautasdziesmu slāņiem.

Kā liecina K. Barona „Latvju dainu“ substantīvu rādītājs, plašāk vārds *lelle* reģistrēts kristību un kūmu dziesmās, kurās vēstīts par kūmu ierašanos no baznīcas un pirmoreiz mājiniem nosaucot bērna kristīto vārdu, sal.:

*Neteikšu, neteikšu, kas lellei vārdā
Šis vārdā, tas vārdā, – Miķelītis vārdā!*

Sasmakā (BW 1394)

Līdzīgas dziesmas pierakstītas arī citur Kurzemē, sal.:

*Neteikšu namā lēllītes vārdu,
Istabā pateikšu šūpoļa vietā.*

Kandavā (BW 1395 v)

*Namājā neteikšu pādemi vārda,
Istabā pateikšu šūpuļa vietā, –
Lelliņu aiznesa, Jānīti pārnesa.*

Sarkanmuižā (BW 1395, 3)

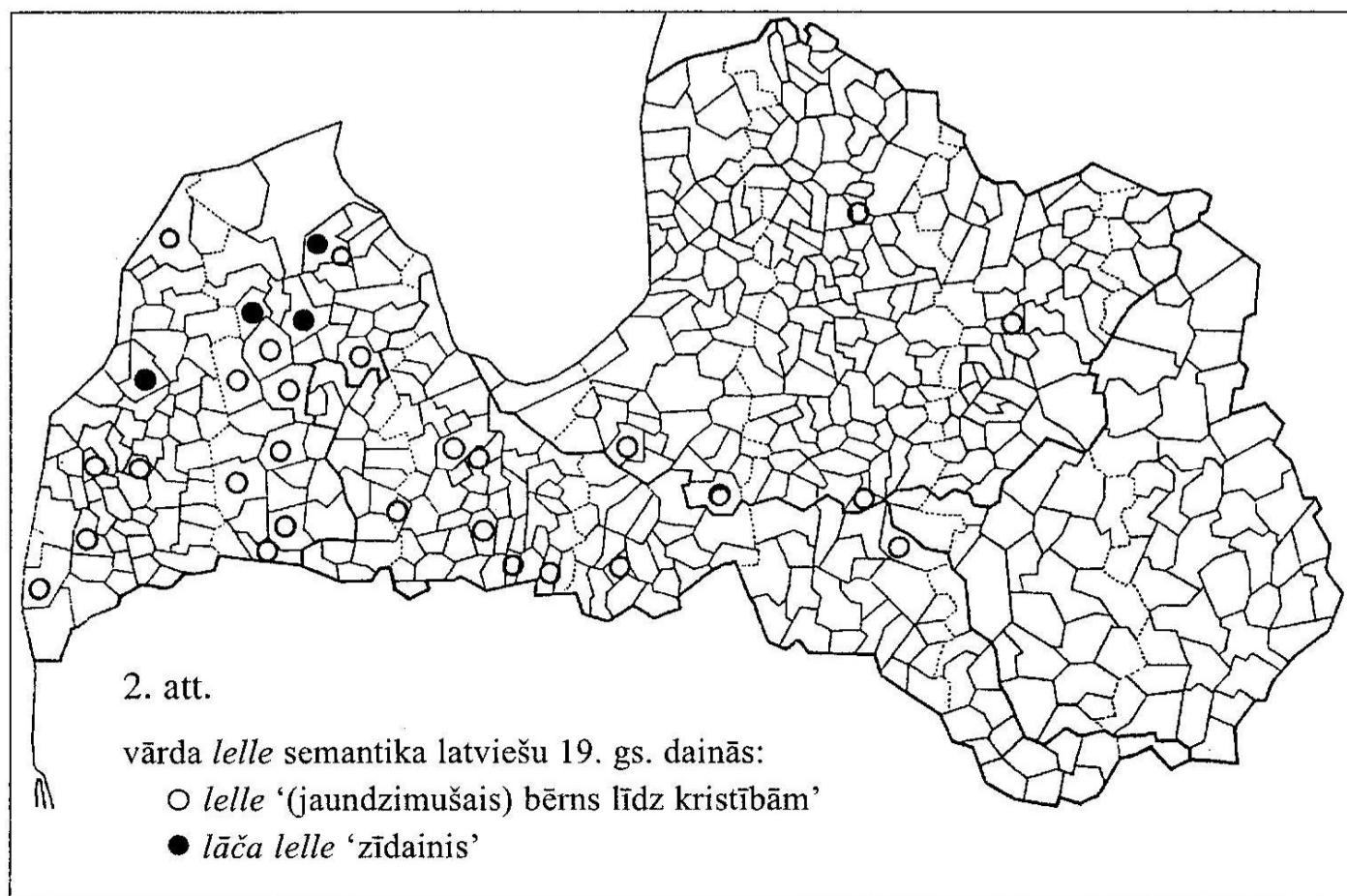
Kā noprotams, kūmu dziesmu ciklā vārds *lelle*, retāk *lellis* (dem. *lēllīte*, Ziemeļkurzemē arī *lēlliņš*) lietots ar nozīmi ‘jaundzimušais, bērniņš līdz kristībām’, sal.:

*Lellīti aiznesa, Jānīti atnesa,
Lellīti atstāja baznīcā,
Jānīti atnesa sētiņā.*

Dolē (BW 1400)

Interesanti, ka divdaļīgai latviešu dainu formulai *lellīti aiznesu, Jānīti atnesu* atbilstoši teicieni bērnu kristību tradīcijās konstatējami arī citās valodās. Piemēram, poļu valodā (kašubu izloksnēs) tādi ir „pagānu ņemam, kristieti pārnesīsim“, „žīdiņu paņēmām, katoli atvedīsim“ u. c. (sk. T r e d e r 1989, 162).

Kartografējot kūmu dziesmas ar *lelles* motīvu (sk. arī BW 1396, 1397, 1 v, 1398, 1399 1, 2 v), iegūstam priekšstatu par vārda *lelle*, *lellis* ‘jaudzimušais, bērns līdz kristībām’ lietošanu galvenokārt Kurzemē (piem., Aizputē, Dunikā, Ezerē, Gaviezē, Kabilē, Kandavā, Kuldīgā, Kursīšos, Lutriņos, Nīcā, Rendā, Sarkanmuižā, Sasmakā, Skrundā) un Zemgalē (piem., Bauskas apkaimē, arī Bērzē, Džūkstē, Lielplatonē, Naudītē, Sesavā, Zaļeniekos), retumis tās reģistrētas arī citur Latvijā (piem., Ābeļos, Birzgalē, Jaunvālē, Stukmaņos, Tīrzā, sk. 2. att.).

Vārda *lelle* (*lellis*) semantikas un izplatības sakarā svarīgi norādīt, ka arī lietuviešu valodā vārds *lėlė* (*lėlė*) ‘jaundzimušais, zīdains, bērns’ atzīmēts galvenokārt Lietuvas rietumu un dienvidrietumu areālā, piem., Skodas, Šilales, Vilkavišķu rajonā (sal. *lėlytė*,

lèle 'das neugeborene Kind, die Puppe' Kalwaitis 1910, 21; *garnys lēļe parnešē* Daukšos Kapsukas raj.; *eisim lelēs pažiūrēt* Pagiros Kēdaiņu raj.; *O, lelyte tu mažoji, kada mano būsi?* Klaipēdas novada daina, sk. LKŽ VII 315, 316).

Pēc Sventājas latviešu novērojuma, teicienam *iet uz lelles kāju* adekvāts izteiciens raudzību apzīmēšanai tiek lietots arī lietuviešu izloksnēs ap Skodu u. c. (LPA 2003).

Acīmredzot latviešu tautasdziesmās sastopamā nozīmes nianse 'bērns līdz kristībām' vārdam *lelle* izveidojusies kristīgās reliģijas ietekmē no vārda pamatnozīmes un ir jaunāka par to nozīmi, kas ietverta vārdu savienojumā *lāča lelle* un izlokšņu frazeoloģismā *iet uz lelles kāju* 'iet raudzībās'.

Aizstājot frazeoloģismā vārdu *lelle* ar tā jēdzienisko ekvivalentu, transformētais frazeoloģisms **iet uz (jaundzimušā) bērna kāju* top nedaudz skaidrāks.

No struktūras un formas viedokļa frazeoloģismu **iet uz bērna kāju* resp. *iet uz lelles kāju* veido virzības verbs *iet* un prepozicionālais savienojums (prieivārds *uz* ar atkarīgo vārdu vienskaitļa akuzatīvā *kāju*) un izteic vietas nozīmi, kā arī nolūka nozīmes niansi (sal., piem., *iet uz baznīcu*; izloksnēs prievārdu *uz* lieto arī ar ģenitīvu, sal.: *uz klēts āziet*, sk. Endzelīns 1951 690).

Tematiski aplūkojamais frazeoloģisms iederas somatisko frazeoloģismu grupā: sal., piem., *tikt uz kājām* 'atviesoties' (LLVV IV 90, šķ. *kāja*), *būt uz grūtām kājām* 'būt grūtniecības stāvoklī' (LLVV III 168, šķ. *grūts*; LFV I 450). Izloksnēs lieto arī citas formas, piem., *būt uz grūtu kāju* 't. p.' Vidzemē un Latgalē (Plāņos, LTT I 185; *mūosa irā iz grūtu kūoju* Dricēnos Apv.); Zemgalē šī forma reģistrēta jau 17. gs. I pusē (sal. *sieva uz grūtu kāju* Phras. 1638, 229), sastopams arī lietojums daudzskaitļa lokatīvā *būt grūtās kājās* (ME II 188).

No frazeoloģisma kopīgās semantikas viedokļa vārdu savienojums **iet uz bērna kāju* ir bērnu raudzību resp. ieražu, godu nosaukums un tam ir saskare ar teicieniem, ko lieto arī citos latviešu godos un viesībās, sal., piem.: *ceļa kāja* 'alkoholiska dzēriena glāze, ko tukšo pirms došanās ceļā', *uz otru kāju* 'uzaicinājums iedzert vēl vienu (otru) glāzi alkoholiskā dzēriena' (LVF I 452, 472; ĒIV II 38, 39) u. tml.

Te svarīgi atgādināt atziņu, kas izteikta E. Kagaines un S. Raģes pētījumā par somatiskajiem frazeoloģismiem latviešu valodā, ka daudzi šīs grupas frazeoloģismi ir pilnīgi vienādi vai līdzīgi dažādās valodās, ne tikai tuvāko kaimiņtautu valodās (sal., piem., latv. *no bērna kājas* 'no bērniņas, no mazotnes' LFV I 134, vācu *von Kindesbein* 't. p.'), bet ir arī tādi, kas raksturīgi galvenokārt tikai latviešu valodai kā, piem., izteiciens *ceļa kāja*, kam nav semantikas un formas ziņā līdzīgu atbilstmju citās valodās (sk. K a r a ņ e, P a r e 175–179).

Tātad vārdu savienojums **bērna kāja(s)* 'raudzības', pirmkārt, dabiski iekļaujas kopīgajā latviešu frazeoloģismu sistēmā; otrkārt, tas norāda arī uz tādām raudzību un kristību rituālām darbībām, kam ir tiešs sakars ar *bērna kājām*, sal.: raudzībām nestais cienasts tūliņ jāattaisa vaļā, lai bērns drīz iet kājām (Plāņos, LTT III 1540); bērnam

pirtī ar liepu slotiņu vārdu iepēruši, situši pa kājiņām un nosaukuši nodomātā vārdā; nokristītam bērnam no kājām tūliņ jāattin josta, lai viņš drīz sāk staigāt (Plānos, LTT I 172, 175) un tml.

Šīs paražas pieminētas arī kūmu dziesmās, sal., piem.:

*Attinu kājiņas
Pusceļa vidū,
Lai mana pādīte
Pusgada staigā.*

Platonē (Tdz. 23457)

*Krusta mātes vaina bija,
Ka es ātri nestaigāju:
Kam kājiņas neatsēja,
Kad ienesa istabā.*

Sesavā (BW 1361, 1)

*Eima, kūmas, padancot,
Istabiņas vidiņā:
Lai tas mūsu krusta bērns
Drīz tecēja kājiņām.*

Vecpiebalgā (BW 1405)

No kūmām, kas stingri neizpilda visas paražas, tiek pieprasīts ziedojums par labu bērnam – *kāju nauda*, sal.:

*Nesēdi, krustmāte, kā beka birzē,
Nem savu pādīti, ritini dietu.
Ja negribi dietu nest,
Dod dalderi kāju naudas.*

Džūkstē, Iecavā (BW 1486)

Dainā minētais vārds *dalderis*, kas sastopams jau 17. gs. latviešu rakstu avotos un ir aizgūvums no lejasvācu valodas (K a r u l i s I 198), netieši liecina par iespējamo dainas izcelsmes laiku, taču nav izslēgts, ka dziesma kopumā balstās uz relatīvi senākām pagāniskā laikmeta tradīcijām.

Šķiet, frazeoloģisma **iet uz bērna kāju / iet uz lelles kāju* 'iet raudzībās' izveidi var pamatot ar pārnēsumiem: 'stāvoklis (pirms un pēc dzemdībām)' → 'rituālas darbības' → 'ieražas, godi' → 'godu cienasts'. Šādus pārnēsumus var izsecināt no iepriekšaplūkoto frazeoloģismu semantikas: sal. *būt uz grūtu kāju* 'grūtniecība', **būt uz bērna kāju / *būt uz lelles kāju* 'piedzimšana', sal. pārn. noz. *lelleskāja* 'teļa piedzimšana', **iedzert uz bērna kāju / iedzert uz lelles kāju* 'iedzert uz jaundzimušā veselību', **iet uz bērna kāju / iet uz lelles kāju* 'iet raudzībās', **bērna kāja / lelles kāja* '(jaundzimušā) raudzības'. Frazeoloģisma attiecināšana uz mājlopiem resp. pārnestās nozīmes izveide *lelleskāja* 'teļa piedzimšana' nav okazionāla, – par līdzīgiem pārnēsumiem liecina arī citi izlokšņu frazeoloģismi (sal., piem., *grūtas dienas* 'die Zeit der Schwangerschaft' ME I 670; *luops uz grūtām dienām bijis* 'trächtig' Sunākstē EH I 413 šķ. *grūts*). Par to, ka iespējams tālāks pārnēsums 'raudzības' → 'raudzību cienasts', rāda

vārdu savienojums *lelles kukulis* ‘cienasts, ko no raudzībām dod līdznešanai uz mājām’ (Dunikā EH I 732), sal. *ciemakukulis*, *ciemkukulis* ‘dāvana (parasti, kas ēdams), ko ņem līdzī ciemos vai ko viesiem dod līdzī uz mājām’ (LLVV II 178), *kukulis* ‘t. p.’ (LLVV IV 465 *novēc.*).

Līdzīga ritu secība vērojama latviešu raudzību tradīcijās. Kā aizrāda K. Straubergs, pirmais rituālais mielasts notiek tūliņ pēc bērna piedzimšanas (tēvs pamielo mājiniekus), nedēļnieces apmeklējumi – raudzības – notiek otrā dienā vai vēlāk (atnācējus, parasti tuvākās radnieces un kaimiņienes, un mājiniekus pacienā), pēc tam seko pirtīžas (māte iet pirtī mazgāties kopā ar bērnu), kas noturētas nedēļu vai dažas dienas pēc dzemdībām, vai kristību priekšvakarā, un arī tās, tāpat kā kristības notiek rituālu un mielastu gaisotnē (sk. BW I 171–195; Straubergs 1952, 162–167; ME III 228 šķ. *pirtīžas*).

Paradumi, kas saistīti ar bērna dzimšanu, mātes un bērna higiēnu, raudzībām, vārda došanu, nepārprotami ir arhaiski, nereti tie sakņojas mītiskajos pasaules priekšstatos. Ar šo priekšstatu ietekmi var skaidrot arī izlokšņu frazeoloģisma *iet uz lelles kāju* izveidi, kurā vārds *lelle* lietots kā eifēmisms. Liecības tam var atrast latviešu tautas ticējumos, kuriem piemītusi aizsargājoša funkcija. Piemēram, bērns pēc dzimšanas no- teiktu laiku – līdz vārda došanai, kristībām – saukts citā vārdā, piem., par *mīžiņu*, *krieviņu*, *polīti*, *vilciņu* Vidzemē (Plānos, Gatartā, Vecgulbenē, LTT I 177, 176). Ticējums, *kamēr bērns nav kristīts, viņš jātura bikšu kājā, lai zemes ļaudis nenozog* Kurzemē (Virbos, LTT I 177), norāda par bērna slēpšanu un sargāšanu no ļaunajiem gariem, ko centās panākt gan ar dažādām darbībām, gan arī ar vārda maģiju. Līdzīgi arī slāvi, lai atvairītu no bērna slimības vai nāvi, ir piekopusī dažādus rituālus ar verbālu izpausmi (par bērnu šķietamu „pirkšanu“ un „pārdošanu“, „atrašanu uz ceļa“ u. tml. sk. Виноградова 1999, 237, 238).

Lai gan ticami var pamatot latviešu izlokšņu frazeoloģisma *iet uz lelles kāju* arhaisko raksturu, tomēr tā sakars ar līdzīgiem frazeoloģismiem kaimiņtautu valodās ir visai neskaidrs. Frazeoloģismam ir vairākas tuvas paralēles Baltijas dienvidrietumu areālā – kultūrvēsturiskajā Prūsijas apgabalā, kur savā laikā liels iespaids bija vācu valodai, nereti tā pildīja arī starpniekvalodas lomu Baltijā.

Vistuvākās atbilstmes konstatējamas Rietumlietuvā: lietuviešu žemaišu izloksnēs vārdu savienojumam *lēlēs kója* fiksēta nozīme ‘kristību cienasts, to attiecina arī uz dzērieniem’, piem., Skodas raj., Kretingā (*lēlēs kója geria*, FŽ 378), arī Klaipēdā (R. Radzilavičūte, KU 2003) un Tauragē (B. Tautvīdaite, KU 2003).

Saturiski tuvs ir rietumslāvu resp. kašubu *nóžka* ‘kājiņa; pēdiņa; rituāls mielasts sakarā ar bērna piedzimšanu, ko senāk rīkoja pie nedēļnieces gultas, bet kas mūsdienās vienkāršots un tiek aizstāts ar pacienāšanu krogā vai tml.’, sal. *věpic na tą nóžką* (S y c h - t a III 213) – burtiski ‘iedzert uz to kājiņu’ (sal. *iedzert uz lelles kāju* Dunikā EH I 732). Ar rituāla raudzību mielasta nozīmi kašubu izloksnēs sastop arī teicienu *golā*

noga – burtiski ‘plikā kāja’, sal. *jic na gola nogę; bęc na goté nodze; wipić na ta gola noga* (Sychta I 337; Tredner 1989, 161) – burtiski ‘iet uz pliko kāju’; ‘būt uz pliko kāju’; ‘iedzert uz to pliko kāju’. Svarīgi vēl norādīt, ka kašubu izloksnēs vārdu savienojumam *gola noga* bijusi arī nozīme ‘dzimšana’ (‘narodziny’, Tredner 1989, 161; sal. *lelleskāja* ‘teļa piedzimšana’ Grobiņā).

Piebilstams, ka frazeoloģizmi ar komponentu *kāja(s)* un līdzīgu semantiku reģistrēti arī krievu valodā – Arhangelas apgabala izloksnēs: sal. kr. *маленькие / живые / новые ножки* ‘беременность; эвфемизм названия младенца, новорожденного’ (напр.: *Тошн'ит – на м'аленькие н'ошки*. Каргопольский р., Кречетово. *Перед н'овыма н'ошками забол'ела-то*. Каргопольский р., Ошевенское); *обмыть / замыть ножки* ‘устроить праздник с угощением по случаю рождения младенца’ (напр.: *Куп'ила вин'а, н'ошки обм'ыть*. Пинежский р., Веркола, sk. АОС).

Formas un nozīmes ziņā līdzīgi frazeoloģizmi sastopami arī vācu valodā, piem.: v. dial. (lejasvācu) *Kindsfuss* ‘cienasts, ko no viesībām, parasti kristībām dod līdz uz mājām’ (sk. Frischbier I 362, kur dotas arī lejasakšu un viduslejasvācu formas; vlv. *kindesvoot* ‘raudzību cienasts’ minēts jau kādā 1523. g. rakstu avotā, sk. Schiller-Lübben II 464) – burtiski ‘bērna kāja’. Šāda raudzību un kristību tradīcija bija sastopama arī Kurzemē un Vidzemē (Šmits 1928, 495), sal. ar adekvātu nozīmi *lelles kukulis* Dunikā (EH I 732). Tātad v. dial. *Kindsfuss* pārnestā nozīme norāda uz pārnesumu ‘ieražas, godi’ → ‘godu cienasts’.

Ēšanas un dzeršanas nolūks rituālajā mielastā ir vairot bērna veselību, nodrošināt viņam aizsardzību un labklājību turpmākajā dzīvē; to atspoguļo gan latviešu tautas dainas (kūmu dziesmas), gan arī jau minētie raudzību nosaukumi latviešu valodā kā *iet ar karašām, iet ar plāciņiem* u. c., tāpat arī raudzību paražas (sal., piem.: *Kad ejot raugos, tad pašam ar vajagot ēst no tās maizes, kas līdz nesta, tad aitas labi padodoties*. Smiltēnē; *Raugu maize ir vecmātei (bērnu saņēmējai) pirmai jālauž un jāēd*. Plānos, LTT III 1540).

Šo tradīciju fragmentārs atspoguļojums atrodams 17. gs. rakstu avotā, – K. Fīrekera savas vārdnīcas manuskriptā šķirkļī *pirticas* devis interesantu skaidrojumu vācu valodā, sal.: *Pirtizas* ‘das Gast-Mahl, wenns Kind zum ersten mahl gebahdet wird, *Kinder füsse essen*’ (Fennell II 172; izcēlums mans B. L.), kas vēlreiz apstiprina rekonstruētā frazeoloģisma **iet uz bērna kāju* resp. izlokšņu frazeoloģisma *iet uz lelles kāju* arhaisko dabu – sakaru ar rituāliem (mielastiem), kas saistīti ar bērna dzimšanu, pirmo mazgāšanu un vārda došanu.

Secinājumi. Latviešu izlokšņu frazeoloģisms *iet uz lelles kāju* ‘iet raudzībās’ pieder arhaiskam tautas tradīciju slānim; šo tradīciju izveidē vērojams pagānisko un kristīgo elementu savijums: frazeoloģisma komponenti *lelle* (*lāču lelle*) ‘jaundzimušais bērns, zīdains; bērns līdz kristībām’ un (*bērna*) *kājas* plaši reprezentēti latviešu folklorā – bērnu šūpuļdziesmās, kūmu dziesmās un ticējumos.

Frazeoloģisma lokālā izplatība Kurzemes dienvidrietumos, areālā saskare un tuvās atbilstmes kaimiņtautu valodās (lietuviešu, vācu, kašubu, krievu) norāda arī uz iespējamo kopīgo frazeoloģismu cilmi (kopīgu avotu).

Līdzīgo frazeoloģismu vidū semantiski tuvākas atbilstmes konstatējamās starp liet. *lėlės kója* ‘kristību cienasts’ un v. dial. *Kindsfuss* ‘t. p.’, savukārt frazeoloģisma formālie un semantiskie varianti, sal. latv. *iet uz lelles kāju* ‘iet raudzībās’, *iet leļļukuos* ‘t. p.’ un kašubu *nóżka* ‘raudzību mielasts’, *gołā noga* ‘t. p.’, *jic na gołą nogę* ‘iet raudzībās’, kr. dial. *маленькие ножки* ‘grūtniecība’, *обмыть ножки* ‘cienasts sakarā ar bērna piedzimšanu’ u. c., sastopami minēto frazeoloģismu areāla perifērijā un saistīti ar relatīvi senākām tautas tradīcijām.

ЛАТЫШСКИЙ ДИАЛЕКТНЫЙ ФРАЗЕОЛОГИЗМ *iet uz lelles kāju*

Резюме

Статья посвящена анализу диалектного фразеологизма латышского языка *iet uz lelles kāju* ‘идти навестить новорожденного’, учитывая структуру и форму, тематику и общую семантику фразеологизма, а также факторы его формирования – архаичный контекст народной культуры (сочетание элементов дохристианской и христианской традиции): компоненты фразеологизма, ср. лтш. дуал. *lelle* ‘новорожденный, некрещенный младенец’ и *(bērna) kājas* ‘(детские) ноги’, широко представлены в латышском фольклоре – в детских колыбельных песнях, в песнях обряда крещения и в поверьях.

Однако локальное распространение фразеологизма *iet uz lelles kāju* – югозападные говоры Курземе и близкие соответствия в языках соседних народов (в литовском, немецком, кашубском и русском) указывают также на возможное общее происхождение.

Сопоставляя выявленные фразеологизмы и словосочетания, можно обнаружить более близкие соответствия в литовском и немецком: ср. лит. диал. *lėlės kója* ‘угощение на крестинах (обычно напиток)’ и нем. диал. *Kindsfuss*, которое также является обозначением угощения (‘dasjenige, was man an Gebäcken oder Speisen von irgend einer Mahlzeit mit nach Hause nimmt’ Frischbier I 362) – букв. ‘детская нога’.

Формальные и семантические варианты зарегистрированы на периферии ареала данной группы фразеологизмов: ср. лтш. диал. *iet uz lelles kāju* ‘идти навестить новорожденного’, *iet leļļukuos* ‘т.с.’, *lelleskāja* перен. ‘рождение теленка’ и кашубское *nóżka* ‘первое ритуальное угощение после рождения ребенка ..’, *gołā noga* ‘т.с.’ (*jic na gołą nogę*, *wipić na ta goła noga*), каш. *goła noga* также ‘рождение’, русск. диал. *маленькие ножки* ‘беременность’, *обмыть ножки* ‘угощение по случаю рождения младенца’ и др. Семантика латышских, русских и кашубских фразеологизмов (словосочетаний) указывает на народные традиции относительно более древнего пласта.

AVOTI UN LITERATŪRA

- Brückner A., 1970, Słownik etymologiczny języka polskiego, Warszawa.
- Bušmane B., 2003, Names Denoting the Concept 'to visit a new-born child' in Sub-dialects of Latvian, – Proceedings of the third International Congress of Dialectologists and Geolinguists, Lublin, 24–29 July 2000 (Ed. by Stefan Warchoł), I, 127–139.
- BW – K. Barons, G. Visendorfs, 1894–1915, Latvju dainas, I–VI Jelgava, Pēterburga.
- ĒIV – E. Kagaine, S. Raģe, Ērgemes izloksnes vārdnīca, I–II, Rīga, 1977–1978.
- EH – J. Endzelīns, E. Hauzenberga, 1934–1946, Papildinājumi un labojumi K.Mīlenbaha Latviešu valodas vārdnīcai, I–II, Rīga.
- Endzelīns J., 1951, Latviešu valodas gramatika, Rīga.
- Fennell T. G., 1997, Fürecker's Dictionary: The First Manuscript, Rīga; Fennell T. G., 1998, Fürecker's Dictionary: The Second Manuscript, Rīga.
- Fraenkel E., 1955–1965, Litauisches etymologisches Wörterbuch, Heidelberg, Göttingen.
- Frischbier H., 1882–1883, Preussisches Wörterbuch, I–II, Berlin.
- FŽ – Frazeologijos žodynas, Vilnius, 2001.
- Jasiūnaitė B., 2002, „Gužutis vaiką parnešė!“ (Nepaprasta žmogaus kilmė frazeologijoje), Baltistica, XXXVI (2), 277–297.
- Kalwaitis W., 1910, Lietuwiszku wardu klėtele su 15 000 wardu, Tilžėje.
- Karulis K., 1992, Latviešu etimoloģijas vārdnīca, I–II, Rīga.
- Lj. 1685 – Nīcas un Bārtas mācītāja Jāņa Langija 1685. gada latviski-vāciska vārdnīca ar īsu latviešu gramatiku. Pēc manuskripta fotokopijas izdevis E. Blese, Rīga, 1936.
- LFV – A. Laua, A. Ezeriņa, S. Veinberga, 1996, Latviešu frazeoloģijas vārdnīca, I–II, Rīga.
- LKŽ – Lietuvių kalbos žodynas, VII, Vilnius, 1996.
- LLVV – Latviešu literārās valodas vārdnīca, III–IV, Rīga, 1975, 1980.
- LPA – Liepājas Pedagoģijas akadēmijas studentu dialektoloģijas prakses materiāli.
- LTD – Latvju tautas dainas, I. Ilustrēts izd. ar variantiem un zinātniskiem apcerējumiem. Red. J. Endzelīns, sakārtojis R. Klaustiņš, Rīga, 1928.
- LTT – P. Šmits, 1941–1944, Latviešu tautas ticējumi, I–IV, Rīga.
- LVDA – Latviešu valodas dialektu atlants. Leksika. Autori B. Bušmane, B. Laumane, A. Stafecka, Rīga, 1999.
- LVV – Latviešu valodas vārdnīca, Rīga, 1993.
- ME – K. Mīlenbahs, 1923–1932, Latviešu valodas vārdnīca, I–IV. Red., papild., turp. J. Endzelīns, Rīga.
- Phras. 1638 – T. G. Fennell, 1989, A Latvian-German Revision of G. Mancelius Phraseologia Lettica (1638), Melbourne.
- Sabalaiuskas A., 1990, Lietuvių kalbos leksika, Vilnius.
- Schiller K., A. Lübben, 1876, Mittelniederdeutsches Wörterbuch, II (G–L), Bremen.
- SSV – M. Putniņa, A. Timuška, 2001, Sinoles salīdzinājumu vārdnīca, Rīga.
- Stender G. F., 1789, Lettisches Lexicon, I–II, Mitau.
- Straubergs K., 1952, Bērna godības, – Latviešu tautas dziesmas, I, Kopenhāgena, 162–169.
- Sychta B., 1968–1976, Słownik gwar kaszubskich, I–VII, Wrocław etc.
- Šmits P., 1928, Kristības, – Latvju tautas dainas, I, Rīga, 481–496.
- Tdz. – Latviešu tautasdziesmas, VI, Sadzīves un ģimenes ieražu dziesmas. Bērnu dziesmas. Krustības, Rīga, 1993.
- Treder J., 1989, Frazeologia kaszubska a wierzenia i zwyczaje na tle porównawczym, Wejherowo.
- U 1872 – C. Ullmann, 1872, Lettisch-deutsches Wörterbuch, I, Rīga.

- VIV – E. Ādamsons, E. Kaģaine, 2000, Vainižu izloksnes vārdnīca, I–II, Rīga.
- Wiedemann F. J., 1869 (Tallinn, 1973), Estnisch-deutsches Wörterbuch, St.-Petersburg.
- АОС – Картотека Архангельского областного словаря, МГУ, Филологический факультет, кафедра русского языка (материалы предоставлены И. Б. Качинской).
- Виноградова Л. Н., 1999, Народная фразеология, объясняющая, от куда берутся дети, – Фразеология в контексте культуры, Москва, 235–239.
- Гура А. В., 1997, Символика животных в славянской народной традиции, Москва.
- Даль В., 1956, Толковый словарь живого великорусского языка, I–IV, Москва.
- Кагайне Э., С. Раге, 1970, Некоторые параллели соматических фразеологизмов в языке латышей и их соседей, – Взаимосвязи балтов и прибалтийских финнов, Рига, 171–196.
- Фасмер М., 1964–1973, Этимологический словарь русского языка, I–IV, Москва.
- ЭСБМ – Этымалагічны слоўнік беларускай мовы, VI, Мінск, 1990.